

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

„JÄINE RAAMAT”: 50 AASTAT HILJEM*

KADRI TÜÜR

Juhan Smuuli „Jäine raamat” (1959) on üks väheseid teoseid eesti kirjanduses, mis on ilmumisjärgselt saanud nii keelepiire ületava lugejamenu kui ka toonase planeedikuuendiku kõrge riikliku autasu – Lenini preemia – osaliseks. Kui Ülo Tontsu Smuuli-monograafia (1979) vastav peatükk välja arvata, ei ole selle teose kohta ilmunud pikemaid uurimuslikke kirjutisi. Ometigi oleks põhjust küsida, milles seisneb „Jäise raamatu” fenomen. Teose populaarsuse põhjuseks ei saanud olla pelgalt ideoloogiline sund, seda enam, et süüdimatult subjektiivne kirjeldus külma sõja aegsest Nõukogude Liidu uurimisekspeditsioonist Lõunamandrile ei oleks pruukinud olla riiklike preemiate jaotamisel esimene prioriteet.

Äsjalõppenud rahvusvahelise polaaraasta ja äsjaalanud rahvusliku lugemisaasta puhul võtkem ette „Jäise raamatu” taaslugemine, et näha, kuidas see tekst poolesajandilisele ajaproovile vastu on pidanud.

Polaarkirjandus

Pea kõik Juhan Smuuli teosed on ilmudes tekitanud küsimuse, mis žanrisse need kuuluda võiks. Vahest ei olegi žanri määratlemine esmatahtis, kuna kirjjaniku enda jaoks see küsimus põhimõttelist tähtsust ei omanud, nagu osutab Tonts (1979: 179). Olles reisile pääsenud ametlikult ajaleht Pravda korrespondendina, oli ootuspärane, et selle tulemusena valmib Smuulil reportaaž,

* Artikkel on valminud ETF-i grandil nr 7790 raames.

olukirjeldus, *otšerk* – igal juhul midagi publitsistlikku.¹ Ilmumisjärgselt käsitleti seda valdavalt kui publitsistikat. Tonts osutab, et kõige õigem oleks seda teost määratleda reisipäevikuna, kus päevikul on teoses vahest suuremgi osakaal kui reisil (Tonts 1979: 180).

Kuna teose süzeeliseks teljeks on autori reis Antarktise mandrile, võiks teda eelöeldule lisaks püüda määratleda polaarkirjandusena. Polaarkirjanduse traditsioon maailmas on aukartustäratavalt suur. Ameerikast alguse saanud kirjandusökoloogia peab oma keskse uurimisala, looduskirjanduse kaanon alguseks esimesi Uue Maailma kohta kirjutatud maadeavastusraporteid (vt Branch 2001: 91–107; Finch, Elder 2002). Polaarkirjandus on üks maadeavastuslugude (*exploration narratives*) alaliike. Selle ajaloolise alguse määratlemine sõltub ilmselt määratleja kultuurkondlikust kuuluvusest, näiteks vastava angloameerika traditsiooni algus paigutatakse XX sajandi alguskümnendeesse (Bryson 2002: 36).² Muu maadeavastuskirjandusega liidab polaarkirjandust teatava koloniseerimispretensiooni olemasolu: isegi, kui seda sõnades eitati, teenis „esmanimetamine” ja „esmakirjeldamine” ikkagi uurijaid ning kirjutajaid teele saatnud rahastajate võimalikele tulevastele materiaalsetele nõudmistele pinna ette valmistamist (Collis, Stevens 2004: 72–95). Ameerika kirjanduse loodusloolisi aspekte uurinud Michael A. Bryson jagab polaaruurimise ja vastavalt ka selle kohta loodud kirjanduse traditsiooni kahte perioodi: kangelaste ajastuks ja teaduse ajastuks, pidades nende kahe vaheliseks piiritähtsuseks Richard Byrdi ekspeditsiooni Antarktikesse aastail 1928–1930, millega polaaruurimises kaasnes mehhaniseeritud transpordi, kõrgtehnoloogiliste seadmete ja aerofotograafia kasutuselevõtt. Sealtpeale sai peamiseks tegevuseks polaarekspeditsioonidel „teadus, mitte ellujäämine” (Bryson 2002: 36).

Teine ameerika kirjandusökoloog, William C. Horne, eristab polaarkirjanduses maadeavastuslikku ja maadeavastuseülest (*exploratory* ja *metaexploratory*) traditsiooni, mis põhimõtteliselt sobivad ka Brysoni kontseptsiooniga. Horne'i järgi on polaarkirjanduses kuni XX sajandi alguseni kestnud maadeavastusliku traditsiooni puhul esiplaanil kirjutajate vahetud kokkupuuted arktilise loodusega. Alates XX sajandist on aga üha enam maad võtnud ideoloogiliselt konstrueeritud looduskirjelduste ja isiklikku laadi avastuslugude loomine, mille puhul arktiline keskkond taandub ühiskonna-, keskkonna- või filosoofiliste probleemide eritlemise taustaks (Horne 2001: 78). Ajaloolist tendentsi polaarkogemuse muutumisest kangelaslikkuse demonstratsioonist isiklikku laadi avastusretkeks omaenese mõttemaastikele osundab ka keskkonnaestetik Yi-Fu Tuan (1993: 152). Sama teemat arendab polaarkirjanik Barry Lopez esseekogumikus „Läbides avatud maastikku” (1988), milles ta mõtiskleb välise ja sisemise maastiku erinevuste üle. Välise maastiku all peab ta silmas meeltega tajutavat füüsilist keskkonda, sisemine aga seisneb selle mõtestamises isiku vaimsete sättumuste seaduspäradest lähtuvalt (Lopez 1988: 64–65). Ülo Tonts rõhutab autori kuju olulisust „Jäises raamatus” ja nõustub vene kriitikute seisukohaga, et eriti huvitavaks muudavadki selle raamatu autori eneseotsingud ja -analüüsid (Tonts 1979: 181). Vahest seetõttu, et lugejat lasti autori isikule sedavõrd lähedal seista, kajastus see

¹ Meenutagem, et ka Smuuli Leevaku-lähetuselt ootasid lehehoimetajad olukirjeldust, tulemuseks oli aga hoopis poem.

² Suurte XIX sajandi baltisaksa maadeavastajate polaarialade kirjeldused jäävad muidugi varasemasse aega, kuid ka algupärase eesti reisikirjanduse ilmumisest emakeelsesse kirjanduspilti saab kõnelda alles alates XX sajandist.

teos lugejate retseptioonis pigem isiku- kui reisiloona. Samas on uurimisretk inimtegevusest puutumata maastikku alati ka uurimisretk inimese enese sisse, nagu osutavad polaarkirjanduse teoreetikud ja ka Smuul ise (1959: 85).

Igasuguse looduskirjutuse aluseks on kirjutaja vahetud kokkupuuted keskkonnaga. Kvalitatiivne erinevus polaarkirjanduse kahe traditsiooni vahel tekib sellest, kas lisaks vahetute keskkonnamuljete edastamisele on kirjutajal jätkunud võimalusi ka abstraktsemate teemadega tegelemiseks. Võimaluste olemasolu sõltub mitte ainult polaarreisija käsutuses olevatest ja ellujäämist soodustavatest tehnilistest abivahenditest, vaid ka kirjutaja isikust enesest. Vahetu polaarkogemus on ikkagi rohkem kehalist kui intellektuaalset pingutust nõudev ülesanne, mille lahendamine toimub lähtuvalt iga inimese isiklikust kultuurilisest ja eluloolisest taustast, vastavalt tema ettekujutustele pingutusest ja mugavusest; kohanemisvõimest ja vastupidavusest nii keskkonnatingimustest põhjustatud kui ka psüühilisele stressile.

Polaarkirjanduse tähtteosed, peaaesjalikult muidugi „kangelaste ajastust”, on Smuuli jaoks olnud olulise tähtsusega taustallikad „Jäise raamatu” sünniloos. Smuuli üldisele kangelaste-ihalusele osutab Maie Kalda (2004: 204–205). „Jäise raamatu” alguses loetleb Smuul kaasasolevate isiklike esemete seas kaheksa raamatut, nende hulgas Fridtjof Nanseni „Suuskadel läbi Gröönimaa” (e.k 1938), Richard Byrdi „Lennuretk lõunanabale” (e.k 1939) ja Ernest Shackletoni „Teekond lõunanabale” (e.k 1934), samuti koolidele mõeldud ülevaatevihik „Nabamaad” (1930). Tõenäoliselt võis Smuul kahe viimase raamatuga tuttav olla juba koolipõlves (Smuul 1961: 306; 1990a: 215; Tonts 1979: 20). Viiteid nende teoste lugemise kohta leidub „Jäises raamatus” hulgasti. Kõige enam – seitsmel korral – märgib Smuul Nanseni lugemist, kuuel korral viitab Byrdile, pingviinide kirjeldamiseks laenab tsitaadi Shackletonilt. Tuan nimetab Nansenit ja Byrdi kõigest polaaruurijatest kõige filosoofilisemateks ja enesessevaatavamateks autoriteks (Tuan 1993: 148). Nanseni olulisust kinnitab päevikusissekanne kohe reisi algusest, kus Smuul kirjeldab reisile eelnenud ootamist: „Viimastes nädalates on ainult niipalju head, et lugesin läbi kõik, mis oli kätte saada nabamaade – nii põhja kui lõuna kohta, ja armusin ära Nansenis” (Smuul 1959: 6). Lisaks mainib ta „Jäises raamatus” polaaruurijatest veel Roald Amundseni³ ja tsiteerib Robert Scotti ekspeditsioonipäevikut⁴ ning Nõukogude akadeemiku Konstantin Markovi raamatut „Teekond Antarktisesse”⁵.

Essees „Inimestest, raamatutest, merest” tunnistab Smuul, et kui tal oleks olnud käepärast rohkem Antarktisest kirjutatud raamatuid, oleks „Jäine raamat” kujunenud vahest küll „targemaks”, aga mitte paremaks teoseks: „Sest väga raske on jätta kasutamata ja tsiteerimata autoriteetsete teadlaste poolt läbi töötatud andmeid. Need annavad lugejale, eriti aga autorile endale tunde, et ta toetub kindlale alusele ja teab rohkem, kui ta tegelikult teab” (Smuul 1990a: 212). Sellesamas kirjutises lisab ta oma poisikesepõlvst kaasa toodud inspiratsiooniallikate ritta Robert Louis Stevensoni „Aarete saare”; eessõnas „Jäise raamatu” rootsikeelsele tõlkele ka Nils Nordenskiöldi

³ Amundseni elulugu ilmus eesti keeles 1932. aastal.

⁴ Ilmselt laevas olnud 1955. aastal Moskvast väljaantud venekeelse tõlke põhjal, sest eestikeelne tõlge ilmus alles 1959. aastal. „Jäises raamatus” on ka kirjeldus sellest, kuidas ekspeditsiooniliikmed seda teost üksteisele ette loevad.

⁵ Ilmunud vene keeles 1957. aastal; samuti ekspeditsioonilaevas ringelnud lugemisvara.

ja Salomon Andrée.⁶ Eesti reisikirjanduse õhukesele traditsioonile ei viita Smuul kusagil. Mugandused ja tõlkeraamatud maailma mastaabis tähtsatest maadest ja uurimisretkedest olid maakoolide raamatukogudes „Noorsoo kirjavaras” ning analoogsete väljaannete näol üldiselt esindatud ning neile Smuuli teadmised reisikirjandusest suuresti ilmselt ka toetusid. Smuuli koolipõlvest on Kirjandusmuuseumis alal üks suure kaasaelamisega koostatud referaat kujuteldavast reisist Ameerikasse.⁷

Dokumentaalse alusega reisikirjandusele lähedal seisva spetsiifilise ilukirjandusliigina tuleks siinkohal viidata ka merekirjandusele ning Smuuli sobitumisele sellesse traditsiooni. Oma lugemiselamusi meenutades loetleb ta ajalehesabade mereseiklusjuttude kõrval ka Jack Londoni, Joseph Conradi, Ernest Hemingway, Aleksandr Grini ja saarlase August Mälgu teoseid (Smuul 1961: 307–308). Smuuli kasinate teoreetiliste refleksioonide taustal torkab silma, et mere kujutamise problemaatika üle juurdles ta tihti nii publitsistlikes tekstides kui ka ilukirjanduslikes vormides, isegi luules. Merekirjanduse traditsiooniga liitumine oli tema eesmärk kirjanikuna ilmselt samavõrd kui meremeheks saamise unistus poisikesepõlves.

Arvan, et olulisemaid Antarktika-reisi ajendeid leidis Smuul pigem oma kodukülalt kui kirjandustraditsioonist. „Jäise raamatu” sissekandes 21. novembrist 1957 loetleb ta oma varasemaid ebaõnnestunud katseid pääseda Antarktika vetesse, küll vaalalaeval, küll õlitankeril, viimaks siis ekspeditsioonilaeval, kuigi paraku vaid ajakirjaniku, mitte meremehena. Nagu Smuul samas sissekandes tunnistab, ei olnud tema jaoks reisile pääsemisel oluline mitte niivõrd kuues kontinent, kuivõrd meri, laev ja elu laeval (Smuul 1959: 44). Meremeeste „uskumatult sentimentaalsed ning värvikad laulud” toitsid temas mereigatsust ning leidsid avaldumisvormi ka varastes luuletustes (Smuul 1990b: 299).

Üks tähelepanuväärselt kaugeleulatuva mõjuga meremeeste laul esineb Smuuli 1951. aastal kirjutatud luuletuses „Põhjatuultega lendaks ma sinna...” (Smuul 1986a: 117–119). Selles kirjeldatakse jõe ääres jääminekut vaatlevate noormehe ja neiu jutuajamist, milles noormees väljendab soovi seilata kaugetele arktilistele meredele, püüda vaalu, sooritada kangelastegusid, demonstreerida nõukogude noorte pealehakkamis- ja otsustusjulgust. Luuletuse pealkirjaks, motoks ja kinnismotiiviks on algusread XX sajandi alguse romantilisest rahvalikust laulust, mille keskseks teemaks on armsama reetlikkuse tõttu murtud süda ja soov leida üksindust ning rahu inimestest võimalikult kaugetel meredel ja jääväljadel.⁸ Et selle, tõenäoliselt õrnas eas külameestelt kuulnud laulu (vt Smuul 1961: 306) tekitatud igatsus kaugete merede järele kestis edasi veel Antarktikaski, tõendab „Jäise raamatu” 1957. aasta jõulu esimese päeva sissekanne, kus peale kolleegiga pudeli konjaki jagamist laulab kirjanik lahkudes, liigutuspisarad silmis, sedasama laulu: „Põhjatuultega rändaks ma sinna, / kus on asumis igavene jää...” (Smuul 1959: 95). Täiesti erinevatest kontekstidest ja ideoloogilistest süsteemidest pärinevate ideede kompleksivaba kontamineerimine ei ole Smuuli puhul tegelikult siiski midagi üllatavat – või just vastupidi, see ongi üks tema üllatamisvõtteid.

⁶ Mõlema reisi kohta raamatud eesti keeles vastavalt 1923. ja 1924. aastal.

⁷ „Dollarite maale”. J. Schmuul, VI kl. 1936. KM EKLA, reg 2004/16.

⁸ Laul kõlab Marko Matvere ja Jaan Tätte esituses helikandja „Majakavahi armuhüüd” viimase palana (kassett 1995, plaat 2000).

Dokumentaalkirjandus

Juhan Smuul ei serveeri üllatusi siiski mitte ainult detailide tasandil. Oma ilmumisaja kontekstis oli päevikuvormis reisiraamatuga lagedale tulek seda võrd üllatav, et kalkuleerivama natuuriga kirjanik poleks sellist tegu vahest ette söandanud võtta. Smuul ei kalkuleerinud, lihtsalt tegi: „Kirjutasin üles, mis nägin” (Smuul 1990a: 210). Heino Puhvel, heites kriitilist pilku 1958. aasta proosakirjandusele, möönab üllatusega, et „kui mitte parim, siis kindlasti huvitavaim 1958. a. proosateos kuulubki reisikirjade rubriiki” (Puhvel 1959: 137) – selle all pidas ta silmas Loomingus järjejutuna ilmunud „Jäist raamatut”. Esileküündivat romaani tol aastal ei ilmunud, küll aga võis täheldada pea kaks aastakümnet poliitiliste olude tõttu varjusurmas olnud reisikirjade arvukuse tõusu. Sellele aitasid 1950. aastate teisel poolel kaasa eesti kirjanike sõjaeelsete reisiraamatute uustrukid, samuti valdavalt tõlkeliste reisikirjelduste sari „Maailm ja mõnda” (Tavel 1987: 420). Otsekui ennustusena tulevasele tähelelennule avaldati selles sarjas esmakordselt raamatuna ka „Jäise raamatu” esitrükk.

Mõned kaasaegsed kriitikud avaldasid arvamust, et dokumentaalkirjanduse esilekerkimine oli seotud „puhta” ilukirjanduse nõrkusega (Tonts 1975: 32). Autorid aga, keda Puhvel 1958. aastal reisikirjanduse taastulekuga seoses mainib, on näiteks Aira Kaal, Ralf Parve, Lilli Promet, Vladimir Beekman, kes kõik kuulusid ka tolle aja ilukirjanduse loomise eesrindlaste hulka. Maie Kalda lisab neile omalt poolt hilisemas tagasivaatelises artiklis veel Voldemar Panso. Kalda osutab, et eesti reisikirjanduse väljapaistvamates teostes on teatmelis-tunnetuslik külg tihti allutatud autori subjektiivsetele mõtisklustele ja hinnangutele ning tõstab ses suhtes eriti esile Juhan Smuuli loomingu (Kalda 1980: 398). Smuuli kujundirikast, kuid samas väljapeetult dokumentaalset ainekäsitlust peab Kalda eeltaktiks 1970. aastate proosauuendusele. Sõjajärgse reisikirjanduse tippude loetelusse tuleks kindlasti lisada ka Debra Vaarandi, kelle mõju Juhan Smuuli loominguilisele kujunemisele on kaheldamatult olnud märkimisväärne. Vaarandi reisikirju iseloomustatakse „Eesti kirjanduse ajaloo” kui „mulje- ja mõttepäevikut” (Tonts 1987: 223). Selline määratlus sobiks ka „Jäisele raamatule”.

Lisaks XX sajandi eesti kirjanduslugudes (EKA V, 1; Annus jt 2001) kasutatud „reisikirja(nduse)” terminile on Ülo Tonts välja pakkunud pisut üldisema „dokumentaalkirjanduse” mõiste (emakeelse vastena *non-fiction*’ile) ning kasutanud seda muuhulgas Smuuli loomingu eritlemiseks. „Dokumentaalkirjanduse” mõiste tutvustamisega soovib ta võib-olla vähendada ka ajakirjanduslikkusele ja efemeersusele viitava „publitsistika” määratluse kasutamist (meenutagem, et „Jäine raamat” sai Lenini preemia publitsistika vallas). Tonts näeb dokumentaalkirjanduse jõulise esiletõusu põhjusena 1950. aastate teise poole Nõukogude Liidus takistavate barjääride langemist ning sotsiaalset tellimust. Kirjanduse sisemise arenguloogikaga on sel fenomenil vähe pistmist (Tonts 1975: 22, 23). Tonts teeb jaotuse objektiivseks ja subjektiivseks dokumentalistikaks (Tonts 1975: 29). Esimesel juhul kujutab teos endast uurimust sündmuste või nähtuste kohta, milles autor ei ole pruukinud isiklikult osaleda. Teisel juhul aga ei seo kirjanik end kohustusega kujutada midagi endast väljaspool asuvat selle „objektiivses tervikkuses”; uurimise keskpunktis on autor ise ning alles tema läbi see faktiline keskkond,

millega ta kokku puutub. Viimase markantseks näiteks ongi „Jäine raamat” (Tonts 1975: 30).

Smuul pakkus väljamõeldistega harjunud lugejaskonnale ühtäkki enesekohast dokumentalistikat, kuid üllatas ka teose vormilise küljega. Ehkki päevikuvorm ja reisikirjade kronoloogilise ülesehituse printsiip ei ole iseenesest midagi ebatavalist, on Smuuli puhul tähelepanuväärne, kuivõrd minimaalselt on ta oma esialgset spontaanset „Meremärkmikku” avaldamise eel redigeerinud (Hinrikus 1978: 264). Tonts märgib ka, et täiesti uudse vormivõttena nii eesti kui ka nõukogude kirjanduses tervikuna oli „Jäises raamatus” teose saamisluhu kirjutatud otse teosesse sisse (Tonts 1979: 174). See lähendab lugejat autorile ja teosele, samuti rõhutab autori siirust kirjutamisel.

Analoogset usalduse tõstmise eesmärki täidab päevikuvormi kasutamine looduskirjanduses: lugeja näeb, et autor on oma keskkonnaga igapäevases kontaktis ning seega on ka tema teated loodusest usaldusväärsed (Slovic 1996: 355). Päevikulugeja saab otsekui võimaluse käia päev-päevalt autori kõrval, olla tema reisikaaslane ja vahel raskete momentide tunnistaja. Et see efekt „Jäise raamatu” puhul toimis, kinnitab ka retseptioon. „Jäise raamatu” lugejate kirjade põhjal, mida on mitut puhku publitseeritud ja kommenteeritud. Võib väga üldistavalt öelda, et kaasaegsed lugejad hindasid selle teose puhul eelkõige inimlikkuse mõõdet, „inimesearmastust ja tervet vaimu” (Jõgi 1961: 397).

Päevikuvormi seletab Smuul „Jäise raamatu” alguses ise nii: „Minu kui kirjaniku üks kõige suuremaid puudusi – vähene keskendusvõime, mõtlemise distsiplineerimatus, mõtete mustlaslik ulamine – annab end valusalt tunda. Säärasel reisil tuleb pidada päevikut, tuleb pidada seda süstemaatiliselt, iga päev, märkides üles kõik, mida oluliseks ja tulevases töös vajalikuks pead” (Smuul 1959: 13–14). Smuul valis üsna õnnestunult enda kirjutajatemperamentidele sobiva kirjutusviisi. See soodustas isikliku vaatenurga domineerimist, isegi sel määral, et kogu teoses ei mainita kordagi sõnagagi rahvusvahelist geofüüsika aastat (1957–58), mille raames kogu kolmas nõukogude kompleksne Antarktika-ekspeditsioon aset leidis.⁹

Smuul ise võtab polaarteemast kirjutamise poliitilise ja isikliku tõlgendusvõimaluse vahelise pingevälja „Jäises raamatus” teatava ironiaga kokku radist Sorokini monoloogis: „Õige. Kirjutage Antarktisest. Rahulik teema. Ja mitte mingit riski. Kirjutage sellest, kuidas me elame. (Parem põial tõuseb.) Lumi, külmad, hapnikupuudus. Polaarööl pole otsa ega äärt ja temperatuur langeb 80 kraadini. Siis juba nii vabalt ei hinga nagu nüüd – kopsud külma-avad ära. Oh, hea teema (vasak põial tõuseb), rahulik teema, rõõmus teema! Eks?” (Smuul 1959: 130–131).

Eestis on päevikuvormis ilukirjandusega doktoritöö tasemel tegelenud Leena Kurvet-Käosaar (2006). „Jäise raamatu” puhul oleks päevikužanrile keskenduv uurimus kindlasti vajalik. Kurvet-Käosaar osutab, et päevikut on üldiselt peetud privaatsfääri kuuluvaks „naisteaasjaks”, mis ei ole tingimata kirjandusteoreetiliste mõttearenduste vääriline. Päevikuvormi peamise potentsiaalina võib esile tuua selle vahendava funktsiooni: seistes avaliku ja erasfääri piiril, võimaldab ta arutleda avaliku elu teemade üle privaatselt ja vastupidi, ning selle tulemusena „lõhkuda kogemuse ametlikke versioone” (Kurvet-Käosaar 2003: 184). Ses suhtes on „Jäine raamat” tõepoolest eeskujulik näide, kuna äärmuseni politiseeritud teema Antarktika hõlvamisest on mahutatud intiimsesse päevikuvormi, ühtaegu aga moodustub autori iga-

⁹ Vaata lähemalt www.ipy.org

päevakogemustest suure üldistusastmega narratiiv, millel on tähendus ka laiemalt, nii üldinimlikus kui ka kultuurilises plaanis. Kurvet-Käosaar viitab asjaolule, et võrreldes naiste kirjutatud päevikutega on meeste päevikuvormis kirjutatud märkmed enamasti seotud mõne konkreetse sündmuse või eluetapiga ning kirjutatud teadlikult avalikku sfääri silmas pidades (Kurvet-Käosaar 2003: 185). Ka see osundus peab „Jäise raamatu” puhul paika, sest teadaolevalt Smuul eraelus järjekindel päevikupidaja ei olnud.

Isiklik kirjutus

Nagu Juhan Smuul on ise korduvalt möönnud, on Koguva küla kasvukeskkond olnud tema loomingu üheks peamiseks toukejõuks. Omaeluloolist tausta leidub „Jäise raamatu” kõrval ka Smuuli kogu ülejäänud ilukirjanduslikus loomingu. Omaeluloolise ainese üle mõtiskledes jaotab Jaan Kross selle metafoorselt kolme kategooriasse: pulbriline, kamakatena ja aluspõhjaktivimi-laadne (Kross 2003: 17–19). „Pulveriseerunud aine” all peab ta silmas näiteks elukogemuse eripära tõttu teostesse sattuvat sõnavara, teadmisi ühe või teise miljöö detailide kohta, lugemust. „Kamakad” on tõsielulised episoodid, mida kirjanik laseb oma tegelastel uuesti läbi või ümber mängida. „Aluskalju” moodustavad traditsioonilised autobiograafiad.

Smuuli kirjanduslikus pärandis on esindatud kõik kolm liiki. Eelkirjeldatud ühe rahvaliku laulu edasikandumine tekstist teksti on ilmselt pulveriseerunud omaeluloolisuse näide. Sedasama pulbrilist ainet Smuuli keelekasutuse näol on uurinud Juhan Peegel, kes leiab „Kirju Sõgedate külast” analüüsid, et Smuul kasutab seal lisaks murdekeelenditele spetsiifilist kalurisõnavara ja koguni arhailisi eufemistlikke ütlemisi kalapüüdja saakobjektide kohta (Peegel 1959). Samuti tõstab ta esile Smuuli oskust esitada igapäevaseid sõnu uutest semantilistes seostes, et sellega lugejat üllatada ja omapoolsele kujundilooemele ärgitada. „Jäise raamatu”, iseäranis selle pealkirja lahtimõtestamise jaoks on oluline Peegli tähelepanek, et Smuul kasutab oma teksti ilmestamiseks suhteliselt vähe värvisõnu ning ka helisid on tekstides kasinalt, kuid seda kompenseeritakse kirjeldatavale nähtusele kehalisele kogemusele viitavaid epiteete (mere külm laul, näriv ahastus, hingemattev küllus jne) lisades (Peegel 1959: 462).

Sissevaated Smuuli mereluulesse (Viiding 1972), mütoloogilisse mõtlemisse (Kalda 2004) ja ornitoloogilistesse teadmistesse (Tüür 2005) osutavad, et rannaküla elu seisukohast olulised teadmised ja töökspidamised kandsid Smuuli läbi tema kirjandusliku loomingu. Loodusetundmise tasemelt jäi Smuul ka ekspeditsioonil rannaküla poisiks, kelle jaoks kõige olulisemad loomariigi esindajad Antarktikas pingviinide ja hüljeste järel on koerad ja sead, ning kes merel näeb vaalu, delfiine (need meenutavad talle pörsaid) ja lendavaid kalu, lisaks lendab „Jäise raamatu” lehekülgedelt korduvalt läbi uudne ja muljetavaldav albatross. Kaplinna sadamas näeb ta sootuks tundmatut elukat, kelle kohta kirjutab: „Ja päris laeva külje all päevitab sadamabasseinis oma musta lagipead nerp” (Smuul 1959: 57). *Hepna* on vene keeles viiGERhüljes,¹⁰ keda aga sealsetes vetes kindlasti kohtama ei peaks. Küllap oli

¹⁰ Alates „Jäise raamatu” teisest trükist ongi „nerp” asendatud sõnaga „viiger” (Smuul 1962: 57). Kuriooselt on sellest venekeelse tõlke vahendusel nii ingliskui ka soomekeelses tõlkes saanud „neeger”.

tegemist merilõvi või mõne muu sarnase elukaga, kelle nimetamiseks Smuulil muud sõna peale ligikaudse venekeelse muganduse oma teadmistepagasist otsekohe võtta ei olnud.

Leigus uute looduslooliste teadmiste hankimise vastu on kontrastis Smuuli kirjandusetundmisega, mida ta kohati lausa *namedropping*'usse kaldudes „Jäise raamatu” lehekülgedel demonstreerib. Praktiliselt igas sissekandes teeb ta juttu mõnest kirjandusteosest või autorist (ja sugugi mitte ainult polaarkirjanduse vallast!), tsiteerib, refereerib, arutleb. Lisaks kirjandusteostele liiguvad tema mõtted üsna sageli ka Piiblile, vaimulike laulude juurde, religioosse alatooniga mõtisklustesse. Seda võib põhjendada nii poolelioleva näidendi „Lea” temaatikaga kui ka kajutiisolatsioonist tuleneva endassevaatamistarbega. Vaieldamatult on Smuul oma parimad, sealhulgas religioosse alatooniga metafoorid, nagu valulävi, Suur Hall, mereklooster, sinine põrgu, kajutitunne jt sõnastanud just merel olles. Mere rolli Smuuli loomingus ei saa alahinnata loomist soodustava keskkonnana ega loomingu inspiratsiooniallikana. Järgnevalt siirdumegi Smuuli merekujutuse lähema eritelu juurde, kõrvutades seda vee teiste olekute kujutamiseega „Jäises raamatus”.

„Jäise raamatu” kontekstualiseerimisel olen kasutanud valdavalt Ülo Tontsu osutatud suundi; alljärgnevat analüüsi võiks võtta Maie Kalda tähelepanekute laiendusena. Oma käsitluses Smuuli Suurest hallist keskendub ta peaasjalikult halli värvi konnotatsioonidele, kuid märgib otsekui möödaminnes, et see asub kesksel kohal Smuulile omases gradatsioonis must–hall–valge, kus valge tähistab *non plus ultra*'t, hall aga seostub masendusega (Kalda 2004: 218, 229). „Jäine raamat”, kus domineerivateks keskkonnaelementideks ja motiivideks on tumedad ookeaniveed, hall udu ja valged jääväljad, pakub selle skeemi testimiseks ja arendamiseks iseäranis head materjali.

Vesi

Üks kaasaja juhtivaid kirjandusökolooge Lawrence Buell märgib teoses „Kirjutades ohustatud maailmale” (2001), et ehkki maailmameri on suurim ja põliseim ülemaailme ühisvara, eelistatakse teda inimkujutluses ja -kujutuses mõista kui „müstiliselt, radikaalselt ja ambivalentset Teist” (Buell 2001: 203). Oma mereiseloostustes kasutab Smuul palju kehaliste aistingute kirjeldusi: laeva õõtsumist, lainete monotoonset rütmi, lainete müra, mis täidab kogu laeva – asju, mida inimene ei saa kontrollida, millega saab ainult harjuda ja millega harjumiseks on vaja teatavaid eeldusi. Smuulil on need olemas, tema suhe merega on omamehelik, meri ei ole tema jaoks kaugeltki mingi müstiline „teine”. Ine Viiding kirjutab tabavalt, et Smuul ei saanud kunagi kirjutada oma esimesest merekaemusest, sest tema jaoks oli meri lihtsalt kogu aeg enesestmõistetavalt olemas olnud (Viiding 1972: 310).

Omakandi tarkust ilmutab Smuul „Jäises raamatus” kohe esimesel kokkupuutel suure merega, kui ta ilmastikuolude kohta hooletult märgib: „jänes oli meres” (Smuul 1959: 14). Randlaste seas, nagu viitab ka Juhan Peegel oma uurimuses, on tavaks merega seonduvat väljendada kaude, metafoorselt, et mitte oma mereõnne ära petta. Nii siis kirjutabki Smuul literatuursete „vahuste laineharjade” asemel hoopis jänestest. Sellise „erialasõnavara” kasu-

tamine on kindlasti üks põhjusi, miks Smuuli merekirjeldused on elavad ja usutatavad. Sedasama kalamehe-ebaasku asjade otse nimetamise vastu viljeleb ta pisut üldmetafoorsemal moel merereisi lõpupoole ka tormiohtlikke „mõirgavaid neljakümnendaid” ületades: „Lõvi magab, olles küüned sisse tõmmanud” (lk 170), laev libiseb tasa üle vee, „nagu lendaks liblikas üle magava mõrtsuka näo” (lk 176).¹¹

Mitut puhku kasutab Smuul oma talupidaja-teadmisi, loomaks üllatavaid ning sellistena tihti ka naljakaid võrdpilte. Soolase mereveega täidetud teki-basseinis end jahutavaid ekspeditsiooniliikmeid silmitsedes tunnistab ta: „Mul tuli pentsik mõte – kui hea meelega kõiki neid mehi, kes pärast suplust bakil kõnnivad ja päikese käes auravad, lakuksid vasikad. Need ju armastavad nii väga soolast” (lk 36). Selles tsitaadis peitub ehk ka käeviibe samal ajal kodukülas karjatalitajatena töötanud õdedele, keda mujal tekstis sõnagagi ei meenutata. Isast seevastu räägib kirjanik tekstis päris palju; kaudse „pärandina” rakendub temalt saadud põllumehetarkus India ookeani ületamisel 24. märtsi sissekandes: „Noorel, looval rukkil on niisama palju soove kui minul: ärgu põletagu päike ja antagu jahedat vett!” (lk 241). Tundub, et Smuul on kuumuse ja tuulevaikuse olukorras leppinud mõttega vegeteerimisest. Smuuli vahekord tuule ja tuuletusega on aga eraldi teema.¹²

Kirjeldades esimest tormi ekspeditsioonilaeval, mil paljud laevalolijatest on merehaiged, käib Smuul mööda laevatekki ringi, saab läbi leotatud külmast, soolasest ja mõrust mereveest, kuulab tormi lakkamatut, kõrget ulumist, lendab nagu utakas vastu raadiolokaatori antenni ning sedastab: „Minu enesetunne on hea. Vanaaegne väljend – süda on rõõmus – sobib selle kohta kõige paremini. Nüüd usun, et olen merehaiguse suhtes immuunne” (lk 16).

Nii sadamast ärasõidu hetkel kui hiljemgi, mil meel laevasõidust rõõmu tunneb, sugeneb vett kirjeldavaks epiteediks „must”: lained tunduvad valguses antratsiitmustadena (lk 30), ookeani tume sina oleks nagu luuletajate välja mõeldud (lk 34), meri paistab helkivmustana (lk 53), vaba vee must viirg jää taga (lk 106, 162), tume, õhtune vesi oodatud laevade saabudes (lk 159, 165). Kuumus tagasiteel muudab mere värvi siniseks: ookean on tasane ja pimestavalt sinine (lk 242), sinine, tohutu, kuum veekõrb (lk 244), kuumus ja vaikus täidavad kajuti sinihalli meeoluga (lk 245). Viimasest näitest jääb vaid üks pisike samm Suure Halli, Merenukruseni, kuid kuna see seostub enam udu kui merega, siis käsitlegem teda pisut hiljem. Smuuli merekogemusse kuulub ka suur hulk füüsilisi aistinguid: ookeanil on oma rütm, mis sunnib end inimesele peale (lk 57), ookeani ühtlane vali müra tungib kajutisse ja täidab kõik ruumid; teatavat laadi lainetus paneb inimesed laevaruumides tegema foksisamme (lk 63), lakkamatu ookeanimühin, laeva õõtsumine ja värisemine muudavad maa armsaks (lk 67). Smuul on ühes intervjuus tunnistanud, et kuumus ja troopika ei ole tema keskkond (Hein 1982: 234). „Jäises raamatus” avaldub see energia neeldumist ja füüsilist raskust märkivate kujundite kasutamises India ookeanist rääkides: ookeanil on võime mõtteid tagasiandmatult enesesse neelata (lk 228), ookeani pind on nagu lihvitud teras (lk 245), ookeani tinapalakas (lk 246) – lisaks füüsiliselt raske metalliga võrdlemisele assotsieerub kahe viimase näitega ka hall värvus, mis on Smuulil masenduse märk.

¹¹ Näited „Jäisest raamatust” viidatud edaspidi 1959. a väljaande leheküljenumbriaga.

¹² Imal-lüürilist sissejuhatust teemasse vt Dudin 1982.

Udu

Suur Hall, Smuuli müüdiloome tuntuim tegelane, ilmub isikustatud kujul lugeja ette alles raamatus „Jaapani meri. Detsember”, kuid tema hall jäljerida algab juba Smuuli kõige varasematest teostest ja elukogemusest. Suure Halli kujuvõtmist saab jälgida ka „Jäises raamatus”. Hall udu, vähene nähtavus, täieliku eksimise tunne, omaenese piiride kaotamise ähvardav õud annavad tunnistust Suure Halli peatsest lähenemisest. Udu ja tuisk, mis piiravad nähtavust, ilmuvad „Jäise raamatu” lehekülgedele just siis, kui Smuulil on käsil mõne raske otsustuse moment, mil ajalises ja ruumilises tulevikus seatavad sihid ei ole veel päris selged, või kui kellegi teise otsust tuleb teadmata aeg oodata: kui ekspeditsiooni teaduslik personal on lastud maale, kuid Smuulil tuleb laevas täpsustamata arv päevi oodata, kuni vahetus polaarjaamas üle antakse (lk 95–97), kui peatatakse mahajäetud Vostok I uurimisjaamas (lk 118), kui puudub teave tagasisõitva laeva marsruudist (lk 169). Ka siis, kui Smuul on peale pikemaid ning päevikuski punkthaaval läbi kaalutud poolt- ja vastuväiteid otsustanud oma reisil peatuda Antarktikas ning mitte kohe tagasi pöörduda, ümbritseb laeva udu (lk 79). Tema algne eesmärk näha merd ja kogeda elu laeval asendub Antarktikale liginedes uudishimu ja vaimustusega jäämägede ja kogu kuuenda kontinendi vastu. Sisuliselt on see reisieemärgi muutmine – ning oma mereunistuste vahetamine arktiliste muinasjuttude vastu ei lähe Smuuli käes kergesti. Pikast merereisist tingitud tühimuse võtab Smuul kokku lühidalt: „Nähtavus – nii hinges kui merel – on halb” (lk 74). Teisal kasutab ta sedasama väljendit ühe ekspeditsiooniliikme matusepäeval: „Aga kui tõesti on nii, et ma elus olen suutnud anda teisele inimesele õnneliku päeva või tunni, või suutnud talle käe ulatada raske mure ajal, siis tasugu saatust mulle sellega, et hinges oleks sellel päeval, kui ta tuleb, selgem kui täna” (lk 145).

Udu ekvivalendiks Antarktise mandril on tuisk. Oma kõige dramaatilisemat kokkupuudet Antarktise tuisuga kirjeldab Smuul 20. jaanuariga 1958 dateeritud kirjanekus, milles ta tsiteerib pikalt Scotti päeviku lõpusissekandeid ja võtab kõik kokku järgnevalt: „Kõik see on varem loetud, tuttav. Kuid on üks asi lugeda Scotti raamatut Tallinnas, vaikselt, rahulikult toas, ja teine asi siin, pärast seda, kui leidsid tuisus vaevalt üles oma ukse ja kui mitte ridade, vaid seina taga möllab Antarktise lumetorm” (lk 142). Selle elamuse ajal on ta veel mitu aastat hiljem (1960) loonud luuletuse „Valge pimedus” (Smuul 1986b), milles kirjeldab oma läbielamisi onni ukse otsimisel mõnevõrra detailsemalt ja emotsioonirikamalt kui „Jäise raamatu” päevikusissekandes. See suure tundepinevusega kirjutatud luuletus lõpeb esmapilgul täiesti maotu fraasiga „Mul rahva ees on võlg”.¹³ Võti selle deklaratsiooni lahtimõtestamiseks asub „Jäises raamatus”. Antarktise kohal lennates mõtiskleb Smuul neist inimestest, kes ekstreemsetes polaartingimustes teevad sisuliselt sama tööd mida kuulsad maadeavastajad enne neid, ja märgib, et meedia kajastab pigem tühiste inimeste tühiseid tegusid, mida tehakse asustatud kohtades, kui tavaliste inimeste tavalisi kangelastegusid, mida tehakse kusagil kaugel, näiteks Antarktikas. „...suuremast osast neist ei kirjuta mitte keegi. Selles on ka minu võlg, mille pean lähemas tulevikus kinni maksma,” kirjutab ta (lk 118). Seda võlga püüdis tasa teha „Jäine raamat”, aga ka Smuuli hilisemad teosed.

¹³ Jaan Undusk (1998: 163) tõlgendab seda fraasi kui ühiskondlik-poliitilist retoorikat, s.t vulgariseerivalt.

Antarktika-kogemus jättis Smuuli loomingusse mitmeid esmapilgul vähemärgatavaid kinniskujundeid. Osaliselt põhinevad need kindlasti ka juba enne reisi Smuuli omamütoloogias tähtsal kohal olnud teemadel; tuisk on üks sellistest. Poeemi „Mina – kommunistlik noor” alguses eksib nooruke minategelane merejäl tuisku ja tõdeb: „Ning ma olen rängasti eksinud / elus, / tuisus / ja lumes” (Smuul 1987: 158). Peale seda kurba tõdemust kujutatakse poemis uue riigikorra tulekut, minategelase ellu saabub selgus, uued sirgjoonelised sihid näidatakse lahkesti kätte ja kõhklustehämu kaob. Küllap väljendub siin Smuuli isiksusele omane joon: ta tunneb end turvaliselt, kui suund, kuhu liigutakse, on klaar ja eesmärk paistab kaugele selgesti ära.¹⁴

Vaikus on uduga kaasnev olulise tähendusega nähtus. Udu neelab endasse kõik hääled ja muudab inimese ebakindlaks. Antarktisele lähenedes tunnetab autor säärast vaikus, „mida tunneb naha kaudu, kõikide kudedega” (lk 89). Pooltühja „Kooperaatsia” pardal muutub ebaloomulik vaikus intensiivseks metafooriks: „Ta on nagu kuri inimene nähtamatuks muutvas kübaras, kes sirutab oma külma käe kajutiaknast sisse ja võtab sul kõri ümbert kinni. See on kuuldav vaikus, aja valge jõgi, ja sellel jõel on libe põhi” (lk 96). Siin on küll hall desorienteeritus juba asendunud surmvalge, jäise hingusega. Samuti ei räägi Smuul merest (ehkki ta viibib laevas), vaid kasutab võrdluspildina jõge. Noppides siia kõrvale „une sogase tiigi” (lk 126) ja „vale sogase jõe” (lk 195), võib vist üldistada, et mageveega Smuulil nii lähedasi suhteid ei ole kui merega.

Halli- ja udu-teema lõpetuseks kordan Maie Kalda osutust, et sõna *hall* on eesti keeles ka halltõve ehk malaaria vasteks (Kalda 2004: 229). Sellega kaasneb ületamatu külmuse tunne, mida Smuul kirjeldab oma varases novellis „Surmalaul” – nagu täidaks jää kogu keha (Smuul 1981: 7). Halli üleminek valgesse sfääri toimub Smuulil sama sujuvalt kui tumeda merevee looritumine halli udusse.

Jää

Algselt „Meremärkmikuna” kirjutatud reisipäevikule pani Smuul avaldamisel pealkirjaks „Jäine raamat”. Tavatõlgendus võtab seda kui viidet asjaolule, et reisi sihtpunktiks oli jääga kaetud maa-ala. Raamatu ingliskeelsele tõlkele on meelevaldselt pealkirjaks pandud „Antarctica Ahoy!”, mis on lausa kohatult familiaarne (Põks 1965: 244–245). Rangel võttes moodustab Antarktiale ja jääle pühendatud osa raamatu mahust napi kolmandiku. Ülejäänud on merereisi, lõpupoole ka turistlike tähelepanekute kroonika.

¹⁴ Võib-olla teenivad analoogset keerukas olukorras selguse saavutamise eesmärki isegi muul viisil raskesti seletatavad kärped „Jäise raamatu” redaktsioonis, mis on ilmunud kogumikus „Hea meremeeste Hoidja” (1981). Nimelt on sealt piinliku hoolega välja roogitud kõik viited Smuuli abikaasale Debora Vaarandile, mistõttu on kaotsi läinud ka terve hulk ilusaid metafoore ja kujundeid. Teine võimalus oleks seda seletada asjaoluga, et nii luule- kui ka proosavalimiku jaoks löi materjali masinal ümber Smuuli toonane elukaaslane Ellen Noot. Tõendina selle tegevuse kohta leidis Juhan Smuuli isiklikust raamatukogust pärineva luulekogu „Merelaulud. Tormipoeg” (1961) vahel ruuduline paberileheke pastapliatsikirjaga, milles Ellen Noot palub vabandust selle eest, et tema puudulike masinakirjaoskuste tõttu on Smuuli luule valikkogus „Valus valgus” jäänud vahele üks katkend poeemist „Tormipoeg”. Nii teos kui sedel on raamatu antikvariaadist ostnud Jaak Urmeti valduses, keda tänan võimaluse eest nende allikatega tutvuda.

Smuul kirjutab, et sai inspiratsiooni Antarktikasse sõitmiseks Byrdi lugedes, kuid paradoksaalsel kombel kinnitab, et meri, laev ja elu laeval huvitavad teda tunduvalt rohkem kui jääväljad (lk 44, 61). See veendumus muutub üsna pea pärast esimeste ujuvate jäämägede nägemist. Jäämäed panevad Smuuli fantaasia tööle, küll meenutavad need talle kirikut, küll oinast, lennukisaba, suhkrupead, kummutit, koobaslosse, mis on nagu väravad jää külma südamesse (lk 82), viimaks aga tuleb üks päris morbiidne võrdlus: „Jäämäed on nagu pruudid valgetes lehvivates loorides, väga ilusad ja väga külmad pruudid väga vanade meeste jaoks” (lk 83). Siit sugeneb juba selge arusaam jää seotusest surmaga, mis sarnaneb väga Richard Byrdi kogemusega: Antarktika on kui suur trapp, mille kaudu voolab elu viimseni elavast välja. Jää ei anna, jää ainult võtab (Bryson 2002: 46). Smuul kordab seda teemat variatsioonidega mitmetes meeldejäävates sõnastustes, alustades pealkirjast.

Jäine tähistab „Eesti keele seletava sõnaraamatu” andmeil mitte ainult külmunud vett, vaid ka jäist külmust, libedust, jahedat või lausa ähvardavalt külma suhtumist (EKSS I: 715). Igal juhul on tegemist respekti, kui mitte kõrgendatud ettevaatust sugereeriva sõnaga; Smuuli isikliku märgisüsteemi kohaselt seostub see surmaga. Sellele vastandub jäämineku motiiv, mis esineb nii varem viidatud luuletuses „Põhjatuuultega lendaks ma sinna” kui ka teisteski Smuuli luuletustes ega puudu ka „Jäisest raamatust”: „Mäletan jäämineku pilte väinal – rannakülade püha” (lk 173). Jääminek tähendab rannarahvale paatidega merelepääsu, värsket kala, jõudsat lisa talvisele napile toidupoolisele, ellujäämist ja „surma äravõitmist”, kui väljenduda pühakirja sõnadega. Antarktises sünnitab aga jääminek ainult uusi surma kuulutavaid jäämägesid, seal ei ole sellel protsessil samasugust vabanemise aurat.

Polaarjää reetlikkusest kõneldakse juba esimeses „Jäises raamatu” jääteemalises mõttearenduses (lk 26). Smuuli sule all võtab ka jää teatavaid mütoloogilise olendi piirjooni: „Siis, kui laev küljega riivab suurt jäätükki, võppub ta nii, nagu raputaks teda mingi antarktiline elukas, kes on haaranud oma nähtamatutesse jäistesse kättesse laeva pardad ja kiilu” (lk 84). Antarktise manner on „jäässe maetud maa” (lk 85), „surnumast surnum manner” (lk 115), mida katab „lume lõputu surilina” (lk 117), „surnud jääriik” (lk 147). Smuul püüab endale jääd mõistetavaks kirjutada füüsiliste parameetrite kaudu: kui sügav see võib olla, milline on selle alla maetud maapind, kui suur võib olla see tohutu raskus, millega jää maad rõhub, „kui kaua on juba kestnud see jäine uni?” (lk 117). Lõpptulemuseks jääb aga ikkagi maaharija kahetsus selle üle, et Antarktika on lootusetult viljatu maa, et kontakt maa-ga jää all jääb alati kättesaamatuks. Kui avastusretkede retoorikasse on tavapäraselt kuulunud sooliselt kallutatud mõttearendus „neitsilikust” maast, mis tuleb vallutada ja vilja kandma panna, siis Antarktise puhul on sellised metafoorid kohatud. Brysoni sõnu laenates: „Neitsiliku looduse metafoor annab siin teed Jääle, kus neelduvad energia ja informatsioon; Byrdi maailma täitnud jää, tuul ja täielik pimedus muudavad võimatuks kõik peale respekti tundmise looduse kirjeldamatu jõu suhtes ja ellujäämise imperatiivi” (Bryson 2002: 48).

Antarktises viibimise ajal saab sealne maastik tasapisi Smuulile omasemaks. Briti antropoloog Tim Ingold kasutab mõistet tegevusmaastik (*taskscape*), mis on see osa keskkonnast, mida mõjutab inimese vahetu igapäevategevus maastiku asustamisel, selles elamisel ja sotsiaalsete suhete alalhoid-

misel (Ingold 2000: 198–208). Smuul osaleb Antarktises paljudel olmetöödel (laeva tühjakslaadimine, õlivaatide veeretamine, kartulite koorimine jm). Nii sugenevad mõtestatud seosed nende ekspeditsioonibaaside lähiumbrusega, kus ta oma kohaloleku ajal on viibinud, Antarktika jääne kõledus taandub seal kohatud inimeste ja töö ees. Hea näide visuaalse maastiku ja tegevusmaastiku kokkupuutest on episood, kus Smuul lendab koos varustuslennuki meeskonnaga Antarktise sisemaa kohal, lennukis keedetakse teed, süüakse ühiselt pannilt praekartuleid ja ollakse eluga rahul. Hoolimata õdusast seltskonnast lõpetab Smuul kirjelduse siiski järgmiselt: „Esimest korda vaatasin näkku Antarktise sisemaaale. Ta on suur, külm, halastamatu, elutu, ühetooniline ja õudselt ilus” (lk 119). Hilisemates päevikusissekannetes jääb kontrastina jääse mandri kõledusele ja külmusele kõlama imetus soojade ja sõbralike inimeste vastu, kes sellise ränga keskkonna taustal suudavad iga päev järjepannu tööd teha ning inimesteks jääda – või, kes suudavad vaenuliku ja arusaamatu jääse keskkonna Smuuli jaoks mõtestatumaks elada.

Smuul kordab reisikirjades mitut puhku oma pelgu tehnika ees ja kurdab, et ta ei saa suurt midagi aru kõigi nende aparaatide tööst, mida tema kaaslastel oma igapäevatöös pruugivad. Kriitik Endel Nirk ütleb vastukaaluks: „Ent ka temal olid kuuendal kontinendil tegevuses oma instrumendid (peale palju meeelhärmi valmistanud kitsasfilmiaparaadi) – need, mida kirjamees n. ö. kannab „peas ja põues”. Ja nendega fikseeris ja registreeris ta seda, mis ehk paljudele ta kaaslastele suures osas tabamatuks jäi” (Nirk 1959: 1106). Lahkumispäeval kõnnib Smuul Mirnõi jaamas ringi juba kui omainimene, kirjeldab Komsomolskaja kaljul asuvaid hooneid, seal toimuvaid tegevusi, seda nii ametlikust (lahkumismiiting) kui ka mitteametlikust (piiritusejoomine) vaatenurgast. Niipea aga, kui ta jääb üksi oma mõtetega, sugeneb südamesse külm tühjus (lk 166) ja lahkuvast laevast möödalibisevaid jäämägesid vaadates mõtleb ta, et samal kombel kui lained uuristavad olematuks jäämägesid, hävitab aeg pikkamisi inimese elu (lk 167). Jää on Smuuli mõtetes kaasas ka turismireisil Kairosse reisi lõpus. Cheopsi hauakambris tunneb ta end „nagu kilomeetri-sügavuses igaveses jääs” (lk 260). Jää, raskus ja surm moodustavad siin loomuliku kombinatsiooni.

Jäiste elamuste painest vabanemine Smuulil ilmselt ei õnnestunudki. 1965. aastal kirjutatud ning 1969. aastal redigeeritud autobiograafia viimane lõik on nelja-aastase ajavahe läbinud muutmata kujul. Seal seisab: „Mind jälitavad juba üle aasta hallid, halastamatud silmad, külma mere, ilmselt Põhja-Jäämere silmad. Laevad kutsuvad tagasi, jää kutsub tagasi” (Smuul 1990b: 308). Läbisegi on meri ja jää, hall ja valge. Optimismi see lõik ei sisenda, ehkki on mõeldud väljendama tulevikuplaane. Ülo Tuulik meenutab, et enne ärasõitu järgmisele merereisile Kaug-Itta andis Smuul oma tähtsamad paberid Tallinnas usaldusväärsesse kättesse hoiule (Tuulik 1985: 11–12).

Ülalesitatut arvesse võttes võib Smuuli värvivarjundite, vee olekute ja nendega seostatavate emotsionaalsete ja sümbolväärtuste omavaheliste vastavuste süsteemi kokkuvõtvalt koondada alljärgnevasse maatriksisse:

Värv	Vee olek	Sümbolväärtus
Must, tume	Meri, ookean	Positiivne, sõbralik
Hall	Udu, tuisk	Segadusseajav, vaenulik
Valge	Jää, lumi	Negatiivne, surmav

Religioossed motiivid

„Jäise raamatu” alguse lahkumisstseenis ütleb Debora Juhanile: „Päris kahju, et jumalat ei usu. Nüüd ei teagi, kelle hoolde sind usaldada” (lk 6). Hoolimata sellest, et Juhan jumala hoolde usaldamisele ametlikult vastu puikleb, on (kõne)tegu tehtud ja religiooniteema juba algusest peale teosesse sisse kirjutatud. Smuuli olemuslikule religioossusele viitab Maie Kalda (2004: 241); põhjalikult on tema Piiblitundmist läbi katsunud Jaan Undusk (1998).

„Lea” kirjutamisega seotud sissekandest selgub, et Smuulil on näidendi jaoks merel kaasas hulk väljakirjutusi Piiblist, John Bunyani „Kristlase usu-rännakust” ja laikusuliste laulikutest; neist pärit laule on tal hulganisti ka peas (lk 58). Ekspeditsioonikaaslasega arutleb ta usu ja usklikkuse teemadel. Samas mõtiskleb ta pikalt paradiisi ja põrgu ettekujutamise eripärade üle. Lõunamandrit võrdleb ta paradiisiga, tsiteerides selleks mõttevahetust Richard Byrdi ja ühe tema ekspeditsioonikaaslase vahel. Byrdi küsimusele, millest see polaaröös kõige enam puudust oli tundnud, vastanud viimane: „Kiusatustest!” (lk 59). Smuul järeldab, et jääkõrbel on kristlaste paradiisiga paljugi ühist.

Yi-Fu Tuan märgib kõrbe ja jääväljade esteetikat analüüsid, et polaaraladel on inimeste võõrandumise ja tundmatuse tunne palju ulatuslikum kui kõrbete puhul. See tuleneb sellest, et kõrbel on juba vähemalt viimased paar tuhat aastat olnud tugev kultuuriline tähendus religioosse kogemuse paigana. Polaaraladel sellist tähenduskihti ei ole ja seetõttu on inimestel nendega ka palju raskem suhestuda (Tuan 1993: 154). Smuulil ei tundu sellist takistust siiski olevat: tema omistab ka ookeanile ja jääväljadele samu seoseid, mis kõrbelegi, ning teeb seda pealegi väga efektsel ja meeldejääval moel. Kõrb, jääkõrb ja isegi ookean võivad inimese vaimule mõjumise osas olla ühesuguste parameetritega – näiteks tahte, energia ja mõtete neeldumisest kõneleb ta nii jääväljade kui ka ookeaniga seoses. Liivakõrbe on hõlbus ühendada ka Smuuli „vee kolme olekuga” – see on lihtsalt olukord, kus vesi puudub. Tuan osutab, et kuni XX sajandi keskpaigani mõjutas inimeste arusaamu kliimavööndite piiritlemisest vanade kreeklaste välja töötatud temperatuuridepõhine jaotus, ehkki sellest hoopis olulisem näitaja on sademete hulk (Tuan 1993: 141). Smuul on oma kolmetise maailmamudeli intuiitiivselt, kuid üsna kindlalt just sellesse parameetrisse ankurdanud.

„Jäises raamatus” esineb religioosset „oskussõnavara”, lentsõnu ja kujundeid arvestataval määral. Smuuli perekondlikku ranget luterlikku kasvatust meenutavad Martin Lutheri kuulsad sõnad „Siin ma seisan ja teisiti ma ei või!” (lk 127), mida Smuul deklareerib Komsomolskaja jaama trepil seistes, kui selgub, et lennukit tagasi rannikule enam niipea ei lähe. Komsomolskaja jaamal ja selle töötajatel on Smuuli kirjelduses peaaegu et pühaklik oreool: kui hinges on udune ja kõle, piisab vaid meenutada neid nelja meest istumas isekeskis kohas, kus on „vähe hapnikku ja palju inimlikkust”, ja oma töö hakkabki jälle edenema. Koos traktorirongi meestega laua ümber istudes meenutavad nad Smuulile Jeesuse jüngreid ja apostleid. „Su kõne olgu jah, jah või ei, ei!”, nagu öeldakse piiblis, lisab ta olukorra kirjeldamiseks juurde (lk 136). Edasi iseloomustatakse juudist ekspeditsiooniarst Šleiferit, kelle nägu on „rahulik nagu magaval Jehooval” (lk 148), ilmub nimetu „mugava Antarktika apostel” (lk 154). Laevalt kaupa maha laadivad mehed meenutavad Smuuli-

le kaputsiinlaste ordu liikmeid, kelle sõnakasutuse eest „paavst neid ei õnnistaks ja mille lunastamiseks tuleks neil õigegei korraliku summa eest osta indulgentsiaid” (lk 103–104). Tagasiteel unistab Smuul muuhulgas „sellest, millest laulis tark Saalomon oma „Ülemlaulus”” (lk 244). Kas saab igatsust abikaasa järele veel kuidagi kenamini väljendada kui sellise allusiooni abil? See võiks tunnistust anda tõsiasjast, et Smuul orienteerus pühakirjatekstides päris hästi.¹⁵

Mõnevõrra ootamatult lisandub nende viisakate kristlikule traditsioonile viitavate sõnade hulka Allah: naised kujutavad endast tumedat jõudu, kes segavad meestel mõtlemast Allahile, s.t oma tööle (lk 162); külmadest meredest ja jääst on Allahi võim end eemale hoidnud (lk 256); varem on sooja sõnaga meelde tuletatud ka muhameedlaste paradiisi, kus vähemalt naised on lubatud lk (58). Maie Kalda asja uurinuna pakub, et sõnavalik on juhuslik (Kalda 2004: 221), kuid kuna Allah rändab Smuulil tekstist teksti ja figureerib näiteks ka „Jaapani meres”, võiks tal mingi tähendus kirjaniku jaoks siiski olnud olla. Ka Buddha on „Jäisesse raamatusse” tee leidnud – selle usundilise tegelasega võrreldakse lendur Afoninit (lk 26).

Smuuli metafoor „merekloostri” viitab ainult ühele ülesandele pühendumise eesmärgiga maistest asjadest eraldumisele. Tuan osutab, et sellesama eesmärgiga tavatsesid eremiidid tõmbuda kõrbeüksindusse (Tuan 1993: 145), kuid modernses maailmas on inimeste asualadest eraldumisel religioossed motiivid pahatihti asendunud palja misantroopiaga. Smuul kehastab siin taaskord anakronismi (nagu ka oma kangelasteihalusega teaduse ajastul), kuna tema ajendid polaaraladel viibimiseks on pigem seotud religioossete (enese)otsingute kui inimestepõlgusega (lk 85).

Smuul leiab mitut puhku võimalusi, et võrrelda jääd, kõrbe ja ookeani: „Kuid ta [ookean] võib olla ka niivõrd monotoonne, et kõige inimtühjem kõrb tunduks tema kõrval vaheldusrikkana” (lk 57), „Antarktis – see on ookean, ookean igavesest jääst” (lk 78). India ookeani ületades kasutab ta iseloomustusi „sinine, tohutu, kuum veekõrb” (lk 244). Punasel merel sõites tungib kõrbetolm mere kohale, nii et õhk on tolmust paks (lk 249). Suessi kanalist läbi sõites see efekt võimendub, sest laev tundub liikuvat mööda kõrbe (lk 261). Uuest Testamendist pärit motiiv vee peal käimisest on Smuuli huvitanud varemgi, näiteks teoses „Kirjad Sõgedate külast” (Kalda 2000: 355). „Jäise raamatu” lõpuosas saavad meri ja kõrb kokku ning Smuul sedastab: „Sarnasus merega on hämmastav ja võrdlematus merega – samuti” (lk 255). Viimaks resümeerib, et ta ei oska võrrelda mitte millegagi jääkõrbe, jäämäge või ookeani vaikust (lk 258). Vahest ei olegi neid vaja võrrelda millegi muuga üksahaaval, vaid omavahel, nii nagu Smuuli kolmetine poeetiline süsteem selleks võimalust pakub. See intuiitiivne süsteem näib olevat üks Smuuli viljaka ja omapärase meremetafoorika generaatoreid.

Juhan Smuul lõpetab „Jäise raamatu” Jiří Wolkeri mereteemalise värsireaga: „Ühe laine haud on hälliks teisele” (lk 279). See kirjutis on oma eesmärgi täitnud, kui tema lõpp võiks olla hälliks uutele Smuuli-lugemistele.

¹⁵ Anekdootlik külapärimus räägib ka sellest, kuidas üks Juhani koolivendadest algkoolis seetõttu ateistiks otsustas hakata, et Juhani usuõpetuse tunnis antud seletus ja hinnang Maarja ja Magdaleena käitumise kohta loeti õigeaks, tema oma aga mitte.

Kokkuvõtteks

Oma inspiratsiooniallikate kaudu kuulub „Jäine raamat” ülemaailmsesse polaarkirjanduse traditsiooni. Ta on leidnud hindamist ka eesti reisikirjanduse osana. Smuuli ülejäänud loominguga liidab teda orgaaniliselt kolmetisuse printsiip, mis assotsieerub nii värviskaala (must–hall–valge) kui ka vee kolme olekuga (vedel–gaasiline–tahke). Smuuli varasema mereihaluse kõrval jääb tema loomingut edaspidi suunama sellel reisel loodud side jäiste aladega, võib-olla isegi sund või kinnismõte. Samuti avaldub „Jäises raamatus” Smuulile omane religioossus. „Jäise raamatu” ülelugemine tänapäeva perspektiivist annab võimaluse märgata selles uusi detaile, mis täiendavad teose varem eritletud tähenduskihte ja loovad võimalusi uuteks tõlgendusteks.

Kirjandus

- A n n u s, E p p, E p n e r, L u u l e, J ä r v, A n t s, O l e s k, S i r j e, S ü v a l e p, E l e, V e l s k e r, M a r t 2001. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri.
- B r a n c h, M i c h a e l B. 2001. Before Nature Writing: Discourses of Colonial American Natural History. – K. Armbruster, K. Wallace (eds.), Beyond Nature Writing. Expanding the Boundaries of Ecocriticism. Charlottesville–London: University Press of Virginia, lk 91–107.
- B r y s o n M i c h a e l A. 2002. Visions of the Land. Science, Literature and the American Environment from the Era of Exploration to the Age of Ecology. Charlottesville: University Press of Virginia.
- B u e l l, L a w r e n c e 2001. Writing for an Endangered World. Literature, Culture, and Environment in the U.S. and Beyond. Cambridge: Harvard University Press.
- C o l l i s, C h r i s t y, S t e v e n s, Q u e n t i n 2004. Modern Colonialism in Antarctica. The coldest battle of the cold war. – G. Lehman, D. Nichols (eds.), Proceedings of the 7th Australasian Urban History/ Planning History Conference, Deakin University, Geelong, VIC, Australia, lk 72–95.
- D u d i n, M i h h a i l 1982. See vaibumatu tuul... – Looming, nr 2, lk 246–248.
- E K A = Eesti kirjanduse ajalugu. V köide, 1. raamat. Eesti nõukogude kirjandus. M. Kalda, K. Muru, H. Puhvel, E. Sögel, A. Tamm, A. Vinkel (toimetuskolleegium). Tallinn: Eesti Raamat, 1987.
- E K S S = Eesti keele seletav sõnaraamat. I kd. A–I. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.
- F i n c h, R o b e r t, E l d e r, J o h n (eds.) 2002. Nature Writing. The tradition in English. New York–London: W. W. Norton & Company.
- H e i n, P e e t e r 1982. Juhan Smuul raadio kirjanduslikus klubis. – Looming, nr 2, lk 233–239.
- H i n r i k u s, R u t t 1978. J. Smuuli käsikirjad ja mõnda ta teoste valmimiskäigust. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 257–267.
- H o r n e, W i l l i a m C. 2001. Samuel Johnson Discovers the Arctic. A Reading of a 'Greenland Tale' as Arctic Literature. – K. Armbruster, K. Wallace (eds.), Beyond Nature Writing. Expanding the Boundaries of Ecocriticism. Charlottesville–London: University Press of Virginia, lk 75–90.

- Ingold, Tim 2000. The temporality of the landscape. – *The Percepton of the Environment. Essays in Livelihood, Dwelling and Skill*. London: Routledge, lk 189–208.
- Jõgi, Olev 1961. „Jäine raamat” lugejate hinnangus. – *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 394–398.
- Kalda, Maie 1980. Kirjandusprotsess 1950.–1970-ndail aastail. – *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 388–402.
- Kalda, Maie 2000. Suletud ruum tegevuspaigast kujundiks. – M. Kalda, Mis mees ta on? Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 326–363.
- Kalda, Maie 2004. Smuuli mütoloogiat. Suur Hall. – M. Kalda, Mis loom see on? Tallinn–Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 204–241.
- Kross, Jaan 2003. Omaeluloolisus ja alltekst. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kurvet-Käosaar, Leena 2003. „Teemandid tolmuhunnikus” ehk kuidas vaa-
delda naiste päevikuid. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 178–191.
- Kurvet-Käosaar, Leena 2006. Embodied Subjectivity in the Diaries of Virginia Woolf, Aino Kallas, and Anaïs Nin. *Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis* 6. Tartu: Tartu University Press.
- Lopez, Barry 1988. *Crossing Open Ground*. London: Picador.
- Nirk, Endel 1959. Kaugest ja lähedasest. – *Looming*, nr 7, lk 1104–1108
- Peege, Juhan 1959. Jooni Juhan Smuuli ilukirjanduslikust keelepruugist. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 458–466.
- Puhvel, Heino 1959. Kriitiline pilk 1958. a. proosakirjandusele. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 129–139.
- Põks, Ursula 1965. „Jäine raamat” ja „Antarctica Ahoy!” – *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 243–249.
- Slovic, Scott 1996. Nature Writing and Environmental Psychology. – H. Fromm, C. Glotfelty (eds.), *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. London: University of Georgia Press, lk 351–370.
- Smuul, Juhan 1959. Jäine raamat. Antarktise-reisi päevik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Smuul, Juhan 1961. „Keele ja Kirjanduse” ringküsitlus kirjanikele. – *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 303–309.
- Smuul, Juhan 1962. Jäine raamat. Antarktise-reisi päevik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Smuul, Juhan 1981. Surmalaul. – Hea meremeeste Hoidja. Tallinn: Eesti Raamat, lk 7–11.
- Smuul, Juhan 1981. Jäine raamat. Antarktise-reisi päevik. – J. Smuul, Hea meremeeste Hoidja. Tallinn: Eesti Raamat, lk 361–599.
- Smuul, Juhan 1986a. Põhjatuultega lendaks ma sinna. – J. Smuul, Teosed 1. Luuletused. Lühipoemid. Tallinn: Eesti Raamat, lk 117–119.
- Smuul, Juhan 1986b. Valge pimedus. – J. Smuul, Teosed 1. Luuletused. Lühipoemid. Tallinn: Eesti Raamat, lk 187–188.
- Smuul, Juhan 1987. Mina – kommunistlik noor. – J. Smuul, Teosed 2. Poeemid. Tallinn: Eesti Raamat, lk 145–268.
- Smuul, Juhan 1990a. Inimestest, raamatutest, merest. – J. Smuul, Teosed 7. Publitsistika. Tallinn: Eesti Raamat, lk 206–217.
- Smuul, Juhan 1990b. Autobiograafia. – J. Smuul, Teosed 7. Publitsistika. Tallinn: Eesti Raamat, lk 293–309.

- Tavel, Lehte 1987. Kirjanduslik publitsistika ja dokumentalistika. – Eesti kirjanduse ajalugu. V köide, 1. raamat. M. Kalda, K. Muru, H. Puhvel, E. Sõgel, A. Tamm, A. Vinkel (toimetuskolleegium). Tallinn: Eesti Raamat, lk 415–450.
- Tonts, Ülo 1975. Dokumentaal(ilu)kirjanduse ümber. – Poolt ja vastu. Tallinn: Eesti Raamat, lk 19–33.
- Tonts, Ülo 1979. Juhan Smuul. Lühimonograafia. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tonts, Ülo 1987. Debora Vaarandi. – Eesti kirjanduse ajalugu. V köide, 1. raamat. M. Kalda, K. Muru, H. Puhvel, E. Sõgel, A. Tamm, A. Vinkel (toimetuskolleegium). Tallinn: Eesti Raamat, lk 209–226.
- Tuan, Yi-Fu 1993. Desert and Ice: Ambivalent Aesthetics. – I. Gaskell, S. Kemal (eds.), Landscape, Natural Beauty, and the Arts. Cambridge: Cambridge University Press, lk 139–157.
- Tuulik, Ülo 1985. Juhan Smuul – nagu teda tundsin. – Ü. Tuulik, Kõrge taevas. Tallinn: Eesti Raamat, lk 3–13.
- Tüür, Kadri 2005. Kohaliku tähtsusega Juhan Smuul. – M. Kalda, V. Sarapik (toim.), Kohanevad tekstid. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 81–96.
- Undusk, Jaan 1998. Stalinismi müstilised ja maagilised märgid: Juhan Smuuli 'Poeem Stalinile' oma retoorilises ümbruses. – J. Undusk, Maagiline müstiline keel. Tallinn: Virgela, lk 137–164.
- Viiding, Ine 1972. Smuuli varasemat mereluulet lehitsedes. – Looming, nr 2, lk 308–318.

„The Icy Book” revisited

Keywords: polar literature, exploration narratives, diaries, Estonian literature, images of water

„The Icy Book” (1959) by Juhan Smuul is one of the few Estonian books that enjoyed wide international popularity during the Soviet time. In regard to its inspiration sources, the book belongs to the international tradition of polar literature. The author is in the focus of the exploration narrative to the same degree as are the polar and marine environments where the travelling takes place. The book is a remarkable contribution to post-WWII Estonian travel literature. It also helped to bring about the renewal of Estonian prose.

The central motifs in the book – water in its three states – are intimately connected with Smuul’s personal background and with his oeuvre as a whole. The threefold symbolism (dark–grey–white; liquid–misty–icy) also noticed in some other works by Smuul, is especially manifest in ”The Icy book”. The connection that was established between the author and the icy polar areas continued to haunt him until the end of his days. ”The Icy book” is also interesting for its religious motifs that surface here and there in the text. A re-reading of the book from a contemporary perspective helps to see new details and to open up new layers of meaning for interpreting the work of Juhan Smuul.

Kadri Tüür (b. 1975), University of Tartu, Department of Semiotics, PhD student, tyur@ut.ee